

УДК: 81'373

Апыкеева Р.

К.Тыныстанов ат. БМУ

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭРКЕК ТУУГАНДЫК КАТЫШТЫ БИЛДИРГЕН СӨЗДӨР

Макалада түрк тилдериндеги эркек туугандыкты билдирген сөздөр иликтенип, алардын түпкү теги бир болору факты материалдардын негизинде ырасталды.

Ачкыч сөздөр: орток лексема, семантика, функционалдык бирдиктер, форма, термин, өздөштүрүлгөн сөздөр.

Жалпы түрк тилдерине тиешелүү орток лексика бар. Андай лексиканын маанилик дагы бир тобу—туугандык мамилелерди билдирген сөздөр. Түрк тилдеринде туугандардын улуу-кичүүсүнө карата өз-өзүнчө аталыштар калыптанган. Баса белгилей кетүүчү нерсе, лексикалык туугандык аталыштагы бул өзгөчөлүк индоевропа тилдерине мүнөздүү эмес. Бир туугандык мамиле кыргыз тилинде «бир тууган, ага-ини, жатындаш, киндиктеш» сыяктуу лексемалар аркылуу берилсе, өзбек тилинде «ога-ини, ака-ука» терминдери аркылуу берилет. Семантикалык түзүлүшү боюнча «улуулук жана кичүүлүктүн» белгилери катары ага-ини, ога-ини, ака-ука келип, бир учурда эле эки маанини тең өз ичине камтып турат. Тар маанисинде бул кош сөздөр үч семантикалык топту билдирет: а) бир атадан, бир энеден туулган балдар; б) бир атадан, башка энеден туулган балдар; в) бир энеден, ар атадан туулган балдар. Кыргыздарда бир ата, бир энеден туулган балдар «бир туугандар» деген термин менен аталат. Ушул маани өзбек тилинде «тугилган» лексемасы аркылуу берилет. Карачай-балкар тилинде «ака» лексемасы «чоң ата, карыя, абышка, улуу адам» маанилерин берсе [Отарво, 1987: 76], байыркы түрк сөздүгүндө «ака» - улуу агасы, ал эми чуваш тилинде «улуу эжеси» маанисине өтүп кеткен.

Ака сөзүнүн мааниси, жалпысынан, түрк-монгол тилдеринде: а) улуу ага, байке; б) чоң ата; в) айыл башы; г) төбөл; д) офицер; [Суюнчев, 1966: 191].

Байыркы түрк сөздүгүндө ага-ини, тууган терминдери «кадаш, карындаш» лексемалары аркылуу түшүндүрүлгөн [ДТС, 1969, 404; 430] түшүнүктөрүн билдирет. Ушул калыбында, эркекке таандык «ага-ини» мааниси бүгүнкү күндө «къарындаш, къарнаш» үлгүсүндө карачай-балкар, эски кыпчак (карындаш), азербайжан (гардаш-брат), крым-татар (къардаш-младаший брат) тилдеринде сакталып калса [Курышжанов, 1970: 158; Хаджилаев, 1970: 87; Меметов, 1980: 74;], кыргыз, башкыр тилдеринде жатындаш кичүү бир тууганды билдирет. Салыштырылып жаткан тилдерде атасы бөлөк, же энеси бөлөк бир үй бүлөдө жашап жатса "өгөй уул, бала, өгөй кыз, угай угил, угай кыз" деп аталат. Бир энеден бир маалда туулган балдар кыргыз-өзбек тилдеринде «эгиз-эгизак» деген аталыштарга ээ.

Түрк тилдеринин көбүндө үй бүлөдөгү улуу бала «ага» термини менен аталат. Айрым түрк тилдеринде, мисалы, сары уйгур тилинде бул термин «улуу эже» деген маани берип калган. Кыргыз тилинде улуу бир тууган «ага, аба, ава» түрүндө калыптанып, адабий тилде ал «бир тууган ага» сөз айкашы аркылуу да туюндурулат [КОС, 1965: 772]. Казак тилинде да «ага» термини үстөмдүүлүк кылса, өзбек тилинде «ака, ога» лексемалары аркылуу берилет. Байыркы жазма эстеликтерде да «ага» лексемасы кездешет [ДТС, 1969: 48].

Үй-бүлөдө өзүнөн улуу үч бир тууган үч агасы болсо, кыргыз тилинде «улуу ага, ортончу ага, кичүү ага», өзбек тилинде «катта ака, уртанча ака, энг кичик ака» деп айтылат. «Ортончу ага/уртанча ака» лексемалары айтып жаткан даректен улуу, башкаларынан кичүү катары мүнөздөлүп, жаш деңгээлинин эки өзгөчөлүккө ээ экендиги байкалат: улуу ага; кичүү ини.

Кыргыз, казак тилдеринде «ага» кызматтык даражаны да билдирип калат: **ага окутуучу, ага лейтенант**. Өзбек тилинде «катта» лексемасы берилет: **катта укитувчи**.

Өзбек тилинде «ова» - «улуу бир тууган» маанисинде өтө сейрек колдонулуп, лексикографиялык жактан төмөнкүдөй мүнөздөлөт: а) улуу ага; б) бир туугандай жакын адам; в) өлкө башчысы; г) кесиптик даража (харам огаси, эшик огаси); д) сыйлоо иретиндеги улууларга кайрылуучу сөз [КӨС, 2015: 43]. Өзбек тилинде бул лексема «тога, тога, ога» сөздөрү менен байланыштуу пайда болгон [Гулямов, 1947: 390].

Үй бүлөдөгү эркек бир туугандардын кичүүсүн түрк тилдеринде «ини» термини аркылуу сыпатташып, бул лексема кыргыз-алтай, кыпчак тобундагы элдерде кеңири жайылганы белгиленет. «Ини» байыркы түрк жазма эстеликтеринде да [ДТС, 1969: 210], М.Кашкаринин сөздүгүндө да [Түрк тилдеринин сөздүгү, 2012: 143] орун алган.

Кыргыз тилинде «ини» лексемасы бир туугандардын кичүүсү деген мааниде колдонулат. Бул лексема-агасы менен эжеси тарабынан колдонулуучу лексема. Негизинен, «ини» сөзү андан улуураак адамдар тарабынан да шартка ылайык, кырдаалга жараша колдонулуп калышы толук мүмкүн. Кыргыз тилинде «ини» сөзүнө көптүктү уюштуруучу – **лар** мүчөсү уланып колдонуу менен, тууган маанисин туюндурат. Мындагы туугандык мааниси уялаштык, жатындаштык мааниде эмес, тек гана алыска туугандык, же болбосо, жакын адамы эсептендик маанисин билдирет: **Бул жигит инилер болот.** (К.К.). «Ука» эркектер да, аялдар да тарабына кайрылууларда колдонулуп, ал эми «ини» тек гана аялдардын өзүнөн кичүү бир тууганына кайрылганда айтылат. Өзбек жана кыргыз тилдеринде «ини-ука» жалпы мааниси боюнча «кичинекей, кичүү» семантикасын бергендигин жалпылык катары эсептесек, «ука» формасынын өзбек тилинде сейрек болсо да, аял тегин билдирип калышын анын өзгөчө белгиси катары эсептөөгө болот.

Ал эми ака-ука лексемасынын эркек жана аял тегине бирдей катыштуулугу – алардын кескин айырмачылыгы. Анткени айрым контексттерде «ака-ука» «ага-эже» маанисин берип калган учурлар катталган. «Ака-ука» өзбек тилинде өтмө мааниде колдонулуп, «дос» маанисин билдиргендиги – анын туруксуздугу, ал эми кыргыз тилиндеги «ага-ини» семантикалык жактан кыйла туруктуулугу менен айырмаланат, ал тек гана эркектерге тиешелүү айтылат, бирок өтмө мааниде «ага тууган» семантикасын берип калган учурлар да далилденген.

Байыркы түрк сөздүгүндө «еси-эжи» сөздөрү ошол мезгилдеги азыркы кыргыз тилиндеги «аба» маанисин берген [ДТС, 1969: 162]. Кыргыз тилинде атасынын бир туугандары жана энесинин бир туугандары так ажыратылат. Атасынын жакын туугандары «ага, аба, абаке, абагай» лексемалары аркылуу билдирилет. Ал эми өзбек тилинде атасынын бир туугандары «амаки» лексемасы аркылуу туюндурат. Диалектилерде атасынын кичүү бир тууганы «ака, ава», атасынан улуу болсо, бобо-бобо, ата» лексемалары колдонулгандыгын көрөбүз [Исмаилов, 1971: 139].

Адабий тилдеги «амаки» термини өзүнүн семантикалык структурасы боюнча бейтарап мүнөздө келип, «жаш курагы, улуу жана кичүү» маанилерин жалпылап аныктайт. «Амакинин» атасынан улуубу, же кичүүбү бир лексеманын айкашы аркылуу билдирилет: отамдан катта амаким, отамдан кичик амаким.

Атасынын бир туугандарынын аталышын билдирген лексемалар кыргыз жана өзбек тилдеринде материалдык формалары жагынан көп функционалдуу бирдиктер болуп эсептелет. Башка тууганчылык терминдер менен кошо тыгыз семантикалык байланышта келип, функционалдык-семантикалык микросистемалардын катарын түзөт. Алсак, ага-баба//амаки, чоң ата//бобо микросистемада ага-аба-чоң ата, амаки-бобо катарын түзүп, ал эми ага-аба-ата//амаки-ота, ага-аба-жээн//амаки-жиян өзүнчө катарга кирет.

Өзбек жана кыргыз тилдеринде энесинин эркек бир туугандары «тога, тага//таяке» лексемаларына туура келет. Кыргыз тилинде «таяке» термини жаш өзгөчөлүккө баш ийбейт. Энесинин өзүнөн улуу жана кичүү энесинин бир туугандарына, ошондой эле энесинин жакын туугандарына «таяке» деп кайрылуу салт.

Жалпы түрк тилдерине тиешелүү «бала» лексемасы көпчүлүк тилдерде иран-тажик тилдеринен кирген «перзент» лексемасы менен синонимдеш колдонулат. Кыргыз тилинде **бала, перзент** сөздөрү жалпысынан бири-бирине синонимдеш болгону менен, алардын ортосунда олуттуу айырмачылык бар. **Перзент** сөзүнүн так мааниси жаңы төрөлгөн ымыркайга дал келет. **Бала** сөзүнүн мааниси перзенттен алда-канча кеңири. Өзбек тилинде да ушул эле сөздөр фонетикалык өзгөчөлүктө калыпташкан: бола, фарзанд. Мындан тышкары, араб тилинен өздөштүрүлгөн зурриет, зод, тажик тилинен өздөштүрүлгөн «бачча» терминдерин да синонимдеш колдоно берет. Кийинки кездерде кыргыз тилинде «уул», өзбек тилинде «угил» активденгендигин байкоого болот. Эки тилде тең эркек жана кыз бир туугандарына карата ымыркай кезинде «бөбөк, наристе//бувак, гудак» сөздөрүн колдонушат. Өзбек классикалык адабиятынын үлгүлөрүнөн «бала» семантикасын берүүдө «зод, зода, хамзод, пушт, пайванд, тифл, афтол, жампак, ушок» сыяктуу чет тилдерден кирген сөздөр «перзент» сөзүнө синонимдеш колдонулганын белгилешет [Исмоилов, 1966: 73].

Эки тилдин адабий нормаланган бала, перзент//бола, фарзанд лексемаларынын колдонулуш жана маанилик өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурсак, «перзент» кыйла бейтарапташкандыгын байкоого болот, ал эркек жана аял терминдерине бирдей деңгээлде катыш жасаса, «бала-бола» түздөн-түз маанисинде эркек балага жакын колдонулганын ачык сезебиз.

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги уул//угил, бола//бала бир функционалдык-семантикалык микросистемага жатып, алар а) жаңы төрөлгөн; б) наристе маанилерин берет.

Кыргыз тилинде жаңы төрөлүп, чоңоюп келе жаткан наристелерге «ботом, жөжөм, ымыркайым, кулунум», өзбек тилинде «мероскур, жужа, кузичок, бувак, жужук, ушок, дурагай, тойчок, чирогим, овунчогим» деген эркелетүү сөздөрүн колдонушат. Бул лексемалар аркылуу функционалдык-семантикалык төмөнкү микросемалар түзүлгөн: эне-бала//она-бола, ата-бала//ота-бола, бала//бола.

Кыргыз жана өзбек тилдеринде бала/бола лексемалары белгилүү шарттарда термин жасоочу негиз катары колдонулат: а) кыргызча бала, балакай, өзбекче бола, болажан; б) улуулардын кичүүлөргө эркелетүүчү көптөгөн сөздөрдүн пайда болушуна алып келет, кыргызча көпөлөгүм, кулунум, жөжөм, чечекейим, ботом, чымчыгым, өзбекче кузичак, ушок, дурагай, тойчигим, чирогим ж.б.; в) кичирейтүүчү, эркелетүүчү мүчөлөрдүн уланышы: балакай//болакай, балача//болача, балатай//болатой ж.б.; г) эки тилде тең кошмок сөздөрдүн курамында өтмө маани берүүсү: бала-чака, бола-чака; д) сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы менен маанинин кеңейиши: бала+лык, бола+лик;

Кыргыз жана өзбек тилдеринде эркек балага тиешелүү атоо уул//угил сөздөрү менен байланыштуу. Бул лексемалар кыргыз тилинде байыркы түрк тилиндеги «огул» сөзүндөгү биринчи муундагы үнсүздүн түшүп калышынан созулмага өтсө, өзбек тили «огул/угул» лексемаларындагы үндөштүктүн бузулушунан пайда болгон.

Ошентип, түрк тилдериндеги эркектик туугандыкты билдирген сөздөрдүн негизи бир болуп, тыбыштык жагынан айырмаланып, айрымдарынын семантикасында кошумча маанилер камтылат. Бирок ошентсе да өзбек тилине иран-араб тилдеринин таасири күчтүү аталыштардын синонимдери кездешет. Ал эми кыргыз жана казак тилдеринде байыркы түрктүк белгилер көбүрөөк сакталып калган.

Адабияттар:

1. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. - Ф., 1982. – 336 б.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Б., 2010. - 107 – 1108 бб.
3. Керейтов Р.Х. Терминология родства у ногойцев//Проблемы археологии и этнографии Карачаево-Черкесии: материальная и духовная культура. -Черкеск, 1982. -374 с.
4. Кучигашева Н.А. Термины родства в телеутском диалекте алтайского языка//Вопросы изучения алтайского языка. -Горно-Алтайск. 1981. -136 с.

5. Кононов А. К этимологии слова «огул»//Филология и история монгольских народов. -М., 1958. 241 с.
6. Сандова М.Ш. Лексико-семантический анализ терминов родства наманганских говоров. АКД. -Ташкент, 1983. -159 с.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974. 586 с.